

Աղբամարի ս. Խաչ վանքը Վասպու-
րականում.

Eglise de Sourp-Chatsch d'Achtha-
mar (Arménie-Turque).

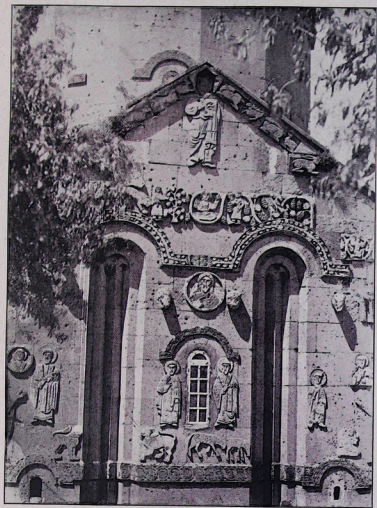
Աղբամարի ս. Խաչ վանքը.

Eglise d'Achthamar. (Arménie-Turque).

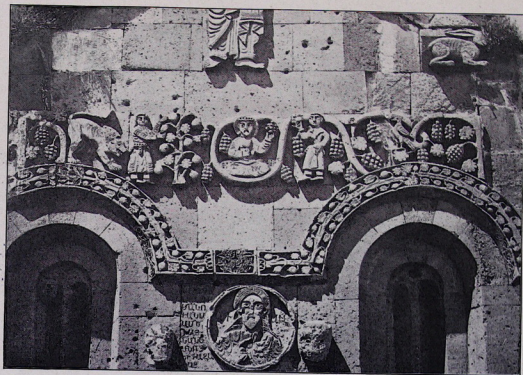
Փագիկ Արծրունի թագաւորի քարձաւան-
դակը Աղբաւաւի ս. Խաչ եկեղեցւոյ
վրայ:

Bas-relief du roi Gaguk Artzrouni
sur le mur extérieur de l'église
d'Achthamar.

Աղթամարի եկեղ. բարձրաքանդակները

Bas-reliefs de l'église d'Achthamar.

Աղթամար. Դագիկ Արծրունու քարձառանցակը.

Achthamar. Bas-relief du roi Gagik Artzroun.

**Արծրունի թագաւորների աղօթանիւն Աղբամարի
եկեղեցում.**

Place réservée aux rois de la famille Artzrouni
dans l'église d'Echthamar.

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ

ՆՁԱՆԱ ԻՈՐ ՎԱՆՔԵՐ

Ե. Լալայեանի.

Ա.

ԱՂԹԱՄԱՐԻ Ս. ԽԱԶ ՎԱՆՔԸ.

եղադրումին. Աղթամարի սուրբ Խաչ կաթողիկոսանիստ վանքը բարձրանում է Վանայ լճի Աղթամար կղզու¹⁾ զրեթէ մէջ տեղում: Շնորհիւ իւր այս տեղադրութեան, վանքը զանաւում է Վասպուրականի համարեա կենտրոնում, այնպէս որ միծ դիւրութիւն էր ներկայացնում այդտեղ նստող Աղթամարայ տան կաթողիկոսներին՝ հովուելու ամբողջ Վասպուրականը: Միևնոյն ժամանակ վանքը բաւական ապահովուած է, գտնուելով նախ ցամաքից 3 կիլոմետր հեռու մի ապառաժոտ կղզու վրայ և երկրորդ՝ միջին դարերում ամրացած է եղել մի ամրոցով և աշտարակաւոր պարսպով:

Վանքն օժտուած է նաև մի սքանչելի տեսարանով, որ բանաստեղծական աւելն է ներշնչել Խաչատուր Աղթամարցուն և ոգևորել է Բաֆֆուն, ծովակի հետ խօսելու:

Հնուէն ունեցել է նաև մաքուր, անաղի ջրի աղբիւր, սակայն այժմ սա այլևս չի բղխում, այլ կայ միայն մի ջրհոր, որի ջուրը, սակայն, աղի է: Այժմ ջուրը բերում են նաւով Ախապանքից: Բուսականութիւնը թէև աղքատ է, սակայն կան նորատունկ նշի և այլ ծառեր, որոնց ստուերի տակ կարելի է հանգիստ առնել:

Վանից կտքի մի ճանապարհ ձգւում է մինչև Ոստան և այստեղից էլ մինչև Ախապանք, որ հեշտութեամբ կարելի է անցնել 6 ժամի ընթացքում. իսկ Աւանց նաւահանգստից տեղական նաւերը կարող են հասնել Աղթամար 4 ժամում: Ախապանքից մինչև կղզին ¹/₂—1 ժամ է տեւում տեղական նաւակով:

¹⁾ Աղթամար կղզու մասին մանրամասն տեղեկութիւններ տես իմ աշխատութեան «Տեղադրութիւն» բաժնում:

Պատմական տեսութիւն.—Վասպուրականի տեղագրութեան մէջ տեսանք, թէ ինչպէս Աղթամարը հետզհետէ յառաջանալով Արծրունի Գազիկ թագաւորի ժամանակ դարձել է ամրոց և քաղաք. տեսանք նաև, որ քրիստոնէութիւնը տարածուել է այստեղ թաղէոս առաքեալի ձեռքով և պահպանել իւր դոյութիւնը շատ աւելի երկար, քան Հայաստանի միւս կողմերում: Ժ. դարում Աղթամարը դառնալով Վասպուրականի քաղաքական կեանքի կենտրոն, բնականաբար, դարձել է նաև կրօնականի, Գազիկ Արծրունին 915 թուին հիմնարկել է այժմեան Ս. Պաշ եկեղեցին, որ և աւարտել է 921 թուին, Մանուէլ ճարտարագետի առաջնորդութեամբ: 1556 թուին սրա կաթողիկէն կործանուել է և վերաշինուել¹⁾: Այս եկեղեցին դարձել է Աղթամարայ տան կաթողիկոսութեան աթոռ, որի մանրամասն պատմութիւնը մենք անում ենք մեր այս աշխատութեան պատմական մասի մէջ, իսկ նրա գլխաւոր աղբիւր ձեռագիր ժամանակագրութիւնը զետեղում ենք Ձեռագրների ցուցակի մէջ:

Ս. Պաշ եկեղեցու հիւսիսային կողմին կից գտնուող ս. Սարգիս մատուռը միացրել են եկեղեցուն, և դարձրել աւանդատուն, 1803 թուին Թումա կաթողիկոսը շինել է արևմտեան կողմի գաւիթը, սոյն ԺԹ. դարում Ախիշան և Գէորգ աղաները կառուցել են հարաւային կողմի դանգակատունը:

Վանքի նկարագրութիւնը.—Աղթամարի սուրբ Պաշ վանքը բաղկացած է ս. Պաշ եկեղեցուց, սրա ժամատնից և զանգակատնից: Վերջին երկուսը յետոյ են շինուած և միանգամայն փչացնում են առաջին սքանչելի տեսքը: Վանքին կից է կաթողիկոսարանը և ուսումնարանը, որ այժմ խարխուլ դրութեան են, սրանց փոխարէն Ախաւանքում, այսինքն կղզու հանդէպ, ցամաքի ափին շինուած են կաթողիկոսարան և դպրոցական բաւական լաւ շէնք:

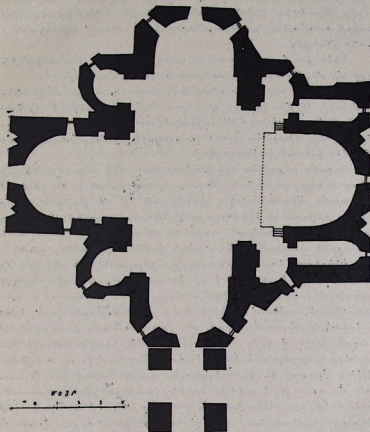
Ս. Պաշ եկեղեցին շինուած է սրբատաշ, կարմիր քարից, որ բերուած է Բաղիշի Կոտոմ գիւղից: Եկեղեցին խաչաձև է, անսիւն, պսակուած. տաննակեցկողմանի զմբէթով և կոնաձև կաթողիկէնով, որի խաչը այժմ վայր է ընկած:

Այս եկեղեցու առանձնայատկութիւնը կայանում է նրանում, որ չորս պատերը փոխանակ ուղղակի միանալու միմեանց հետ. մի մի մեարաչափ հեռու են միում, և հնգանկիւնանի, աշտարակաձև մի այլ պատով միանում, յառաջացնելով ներքուստ կիսաբոլոր խորշեր: Նաև հարաւային և հիւսիսային պատերը, եկեղեցուն խաչի ձև տալու նպատակով, երկու կողմերից թեքուածներ ունին:

1) Ինճինճեան. «Նոր աշխ». հ. Ա. եր. 152:

Արևելեան և արևմտեան թեկերը կողքերի թեկերից աւելի երկար են:

Արևելեան և արևմտեան պատերի մէջ կան երկազան կամարակապներսակուածներ, արևելեանն երեքազան, իսկ արևմտեանը միայն մի մի եռանկիւնաձև որմնասիւններով զարդարուած:

Աղթամարայ Ս. Խաչ վանքը.

Իւրաքանչիւր պատի մէջ տեղում կայ մի երկար և նեղ պատուհան, նոնաձև քանդակների կամարով: Բացի սրանցից կան նաև ուրիշ, փոքր պատուհաններ, 12 հատ:

Եկեղեցու վերին հզրերը պատած են քիւղով, որի տակ կան զանազան կենդանիների փոքրիկ բարձրաքանդակներ, սրանից

մօտ մի մետր ցած, եկեղեցու շուրջը բոլորում է մի երիզ՝ գլխաւորապէս խաղողի ողկոյզներ և զանազան տեսարանների քանդակներից բաղկացած: Սրանից էլ ցածր, պատի գրեթէ մէջ տեղից ամբողջ եկեղեցու շուրջը ցցուած են զանազան կենդանիների կիսարձաններ: Մի քիչ էլ վար, ձգւում է նոսն քանդակներից բաղկացած մի ուրիշ երիզ, որ նոյնպէս բոլորում է եկեղեցու շուրջը: Այս երկու երիզների միջև կան հին և նոր կտակարանի սրբերի բազմաթիւ բարձրաքանդակներ և ամբողջ տեսարաններ սրանց կեանքից:

Եկեղեցու չորս ճակատն էլ զարդարուած են աւետարանիչների մի մի մեծադիր, մարդաչափ բարձրաքանդակով:

Եկեղեցին ներքուստ անսիւն է, խաչաձև, և չորս անկիւններում ունի մի մի կիսաբոլոր խորշ: Ութ քառանկիւնի որմնասիւնների վրայ բոլորում են հայկական պայտաձև, բարձր կամարներ, որոնց վրայ հանգչում է տասնեվեցանկիւնանի, ցածր գմբէթը, կոնաձև կաթուղիկէով:

Կողակը բոլորաձև է և կամարակապ, մէջ տեղում ունի մի երկար և նեղ պատուհան: Սեղանը զարդարուած է մի զեղեցիկ խաչկալով: Սեղանի երկու կողմը կան մի մի խորան, որոնց դռները բացւում են եկեղեցու անկիւններում բոլորող վերոյնշաւ խորշերի մէջ: Խորաններն ունին մի մի սեղան, վէմ քարով և մի մի փոքրիկ պատուհան: Արևմտեան կողմում խորաններ չկան:

Եկեղեցու հարաւային կողմը, բոլորաձև թևի մէջ կայ մի դուռն, որի վերև շինուած է մի վերնայարկ, յատկապէս Գագիկ Թագաւորի և նրա ընտանիքի համար: Սա ևս կիսաբոլոր է, կամարակապ և առջևում ունի մի մետր բարձրութեան պատ՝ հինգ կամարակալ բացուածքներով, զարդարուած նոսն քանդակներով և եզան, խոյի, վագրի, այծի, փղի և հորթի կիսարձաններով: Կամարները զարդարուած են Աւետման, Մարիամ հուսի և Եղիսաբէթի և Յիսուսի ծննդեան իւղանկար պատկերներով: Այս վերնատան մուտքն եղել է դռից, ներքին դռան կողմը բարձրացող սանդուխներով, որ քանդուած են և սրանց տեղում զանդակատան սիւները բարձրացրած: Այս վերնատան դռան երկու կողմում, ուրեմն եկեղեցու հարաւային պատի վրայ, քանդակուած են մի առիւծ և մի վագր, զիւլխները խոնարհացրած՝ ի նշան հնազանդութեան: Սրանից բարձր կան մի մի սրբի բարձրաքանդակ և մի եզնիկի ու արծուի քանդակ:

Եկեղեցու ներսը ևս զարդարուած է իւղաներկ պատկերներով, որոնք ըստ երևոյթին շատ հին են: Սրանց մի մասն արդէն բոլորովին եղծուել է, ուստի և Աղթամարի վերջին կաթուղիկոս.

Պաշտօնը կողակն ամբողջովին կապոյտ է ներկել տուել, միանգամայն մի քանի պատկերներ թողնելով: Ընդհանրապէս նկատելի է, որ պատկերները բաւական նուրբ են եղել և բոլորն էլ Աւետարանից. ինչպէս՝ Բեթղեհէմի մանկանց կոտորածը, Քրիստոս Երուսաղէմի տաճարում, Քրիստոս Կանայի հարսանիքում, Քրիստոսի Երուսաղէմ մտնելը, Ղազարոսի յարութիւնը, Քրիստոս Պիղատոսի առաջ, Քրիստոսի խաչելութիւնը և այլն:

Եկեղեցու արևմտեան կողմը, հիւսիսային խորշի մօտ, դրուած է կաթողիկոսական աթոռը, որ շինուած է մէկ ու կէս դար առաջ Աղթամարի Գրեգոր կաթողիկոսի ժամանակ:

Եկեղեցին ունի երեք դուռն և 16 պատուհան, ութ պատուհան էլ բացուած են զմբէթի մէջ, այնպէս որ լոյսը առատութեամբ ներս է թափանցում:

Ինչպէս ասացինք, ամբողջ եկեղեցին ծածկուած է բարձրաքանդակներով, բաւական նուրբ, սակայն երբէք չեն կարող համեմատուիլ Անիի քանդակների հետ. նկատելի է նաև, որ թէ մարդկանց և թէ կենդանիների մարմնի մասերի համաչափութիւնը կատարելապէս պահպանուած չէ: Լինչի կարծիքով այս քանդակները կարող են մի նշանաւոր օղակ կազմել ասորական արուեստի և արաբական ու բիւզանդական արուեստների միջև:

Պատմական տեսակէտից ամենանշանաւոր քանդակը եկեղեցու հիմնադիր Գազիկ Արծրունու բարձրաքանդակն է, որ կերտուած է եկեղեցու արևմտեան պատի վրայ. Գազիկը քանդակուած է ամբողջ դիրքով, մօտ 1¹/₂ մետր բարձրութեան, ձախ ձեռին բռնած այս եկեղեցու մանրաքանդակը, որը ցոյց է տալիս աջ ցուցամատով: Սրա առջև երկու հրեշտակ բռնած են մի խաչ՝ շրջանակի մէջ դրուած: Գազիկի հանդէպ կանգնած է Յիսուս, այն դիրքով, որ կարծես օրհնում է Գազիկին: Յիսուսի ձախ ձեռքում կայ մի գիրք, որի վրայ գրուած է. Սա եմ լոյս աշխարհի: Գազիկ և Յիսուսի կողքերին կան մի մի վեց թևեան հրեշտակ:

Գազիկի գլխին կայ ակնանկուռ թաղ՝ լուսապսակով պատած, ուսերին ձգուած է մի վերարկու, ամբողջովին նշխերով պատած, որոնց մէջ նկատելի են թռչուններ. մի գեղեցիկ ճարմանդով վերարկուն ճարմանդուած է կրծոսկրի մօտ, վերարկուի տակից հագած է մինչև զօսկատեղին հասնող, թևաւոր շոր, զըլխաւորապէս պարուրածև նշխերով: Ինձ թւում է, որ այդ շորի կուրծքը եռանկիւնաձև բացուած է, և տակից երևացող նոյնպէս պարուրածև նշխերով հանգերձը շապիկն է, որի նմանը այժմ ևս գործ է ածուած այս կողմերում: Շալուարը միանգամայն նման է մեր նկարագրած տեղական շալուարին, միայն ոչ թէ

փողկի մի, այլ երկու կողմից ունի ասեղնագործ, լայն երիզ՝ Սրա երիզը պատած է երկու շարք պարուրածն նշխերով (Տես III նկարը)։

Գազկի երկրորդ բարձրաքանդակը գտնուում է արևելեան պատի վրայ, խաղողի այգի ներկայացնող երիզի մէջ.—Գազիկ թագաւորը ծալապատիկ նստած է բարձի վրայ, աջ ձեռին ունի մի բաժակ, իսկ ձախ ձեռը ձգել է խաղողի մի ողկոյզի։ Գազկի երկու կողմում կան մի մի մանկուակ, որոնցից մինը նուս է քաղում, իսկ միւսը խաղող։ (Տես IV նկարը)։

Համազասպ եւ Սամայ Աւժուհիներ

Պատմական նշանակութիւն ունեցող երկու բարձրաքանդակ էլ կան հարաւային պատի աջ կողմը.—Սա ներկայացնում է մի ամբողջ տեսարան.—Երկու արջ միմեանց հետ կուռում են, սրանց թաթերի ներքե գտնուում են երկու բոթոթ։ Արջերի վերե կայ

մի թեալուր առիւծ՝ թռչունի գլխով, իսկ սրանից բարձր, շրջանակի մէջ մի սրբի կիսարձանի երկու կողմը կան մի մի ամբողջական բարձրաքանդակ, լուսապսակ գլխներով և ֆարաշլանման հանդերձներով, որոնցից մինը պարզել է ձեռքերը այնպէս, որ կարծես խաչակնքում է: (Տես բնագրի միջի պատկերը): Առաջին գլխի մօտ գրուած է. Սբ. Համազասպ Վասպուրականի իշխան, իսկ միւսի, խաչակնքողի, նոյնպէս գլխի մօտ՝ Տէր Սբ. Սահակ եղբայր Համազասպայ, մարտիրոսք և վկայք Քսի, Սրանց հանդէպ քանդակուած է մի արծիւ, որ իւր մագիլների մէջ առած է մի ազանի. սրանից էլ վերև կայ դառնազըլուխ, թեալուր մի թռչուն, բարձրում մի սրբի պատկեր, շրջանակի մէջ¹⁾:

Այժմ սկսենք նկարագրել միւս բարձրաքանդակները՝ սկսելով բարձրից*):

Եկեղեցու քիւի տակ փոքրիկ դիրքով քանդակուած են մի շուն, որ հալածում է մի նապաստակի, մի ուրիշ շուն, որ ընկած է մի այծեամի հետևից, մի յովազ, որ պատառոտում է մի եղնիկ, երկու աղաւնիներ կտուց կտցի են տուած, մի որսորդ, որ բռնած է որսած ցլի վզակապից, չորս ոչխար նստած և երկու առիւծ. կանգնած: 10 մարդկային գլուխ և մի առիւծ (հիւսիսային պատի ձախ կողմը), մի առիւծ, 12 մարդկային գլուխներ, մի նապաստակ, մի առիւծ, դարձեալ մի նապաստակ, մի թռչուն, մի առիւծ, դարձեալ երկու նապաստակ, երկու թռչուն կտուց կտցի տուած, ինչպէս նաև երկու աղաւնի նոյն դիրքով, միայն սրանց մէջ մի օձ, (որ եկել է թիւնաղորելու սրանց սի-

¹⁾ Ը. դարում արաբացոց Եգիտ ոստիկանը, Հարուն ամե-րայեանի հրամանով մի պատրուակով կանչել է Վասպուրականի իշխաններ Գագիկ Արծրունու որդի Համազասպ, Սահակ և Մեհրուժան. եղբայրներին իւր մօտ, Պարտաւ քաղաքը. սրանք էլ իրենց երկիրը յանձնիլով Դաւիթ Մամիկոնեանին, գնացել են: Այստեղ Եգիտ ոստիկանն առաջարկել է կամ հաւատափօխ լինել և կամ զրկուիլ կեանքից: Համազասպ և Սահակ ընդիմադրել են և 786 թուի ապրիլի 8-ին նահատակուել, իսկ Մեհրուժանն ընդունել է մահմեդականութիւն և գնացել ամիրապետի մօտ ու նրանից ամբողջ Վասպուրականի իշխանութիւնն ստացել, սակայն Վասպուրական եկած միջոցին վերոյիշեալ Դաւիթ Մամիկոնեանը, որ նստում էր Վանում, դուրս է եկել նրա դէմ և սպանել նրան: (Չամչեան Բ. եր. 416—417):

*) Բուրդովին օրեկտիւ լինելու յուսով ես բարձրաքանդակներին տալիս եմ միայն այն անունները, որոնք նշանակուած են իրենց մօտ. եթէ անունը չի նշանակուած, ես միայն նկարագրում եմ, առանց ենթադրութիւններ անելու, թէ ումն է:

բային երջանկութիւնը), մի աղանու տակ էլ երկու ձու, մի թռչունի բուն, մէջը մի ձու. մի ցուլ, մի յովազ, երկու աքաղաղ կռուելիս, մի առիւծ, մի գառ, մի եղջերու, մի խոզ:

Վերևի երիզը, որ կարծես ներկայացնում է խաղողի այգի, մեծ մասամբ ողկոյզներից բաղկացած լինելով, ունի մի շարք շատ հետաքրքրական տեսարաններ. այսպէս՝ եթէ դիտելու լինենք արևելեան կողմից, Գազկի բարձրաբանդակի ձախ կողմից, կը տեսնենք.

Մի մարդ բռնել է փախչող նապաստակի պոչից, մի ձիաւոր նետանեղ է արձակում մի արջի վրայ, որ արդէն իւր առաջի թաթերը ձգել է սրա նստած ձիու գամակին, մի մարդ մէջքին մի կողով, և ձեռքին մի դամբիւղ, մի մարդ, որ դաշոյնը խրել է մի արջի կողք, մի թռչուն, որ խաղող է ուտում, (հիւսիսային պատի վրայ). մի այգեպան, որ ձեռին բահ բռնած այգին է ջրում, երկու երիտասարդ կուռում են միմեանց հետ, մի երիտասարդ պորսառիկով խփում է խաղող ուտող թռչունին, մի նստած գառ, որ մուռթը պարզել է գէպի ողկոյզը, երկու բազ, երկու ուլ, մէկ ինծ, մի թռչուն և մի ճագար միմեանց մօտ կանգնած են. մի կին, որ հաց է տանում այգին ջրող մի ուրիշ այգեպանի, մի որսորդ իւր որսորդական շան և բազէի հետ, որ ուզում է որսալ թփերի միջի արջն ու վարազը: Արևմտեան պատի վրայ. մի այծ իւր ուլիկի հետ, մի արջ, որի մի քոթոթը ծիծ է ուտում, իսկ միւսը բարձրացել է մէջքին, մի մարդ՝ ձեռին ձմերուկ, մի մարդ և մի արջ միմեանց հետ կռուելիս, իսկ մի ուրիշ մարդ ծառը բարձրացած, երկու խոյ կռուելիս, մի որսորդ խփում է արդէն նետահար եղած արջի:

Հարաւային պատի վրայ՝ երկու գօտեմարտիկներ գօտեմարտելիս, որոնցից մինի ոտից կծում է մի շուն մի մարդու գլուխ, երկու երիտասարդ ձեռներին խաղողի որթեր, երկու թռչուն, որ կացահարում են ողկոյզներ, մի մարդու գլուխ, երկու երիտասարդ, որ մեծ քանակութեամբ խաղողի ողկոյզներ են հաւաքել: Մի մարդ՝ կողովը ուսին, մի մարդ՝ հեծած մի արջի մէջքին և նրա ականջներից բռնած, մի երիտասարդ՝ երկու ձեռքը գլխի վրայ դրած՝ զարմացմամբ նայում է մի ուրիշ երիտասարդի, որ նիզակով խփում է մի արջի, որի մօտ գտնւում է մի մարդու գլուխ. մի մարդագլուխ առիւծ, մի թռչուն և մի մարդ՝ ցուպը ուսին. մի մարդ, որ խաղողի ողկոյզը ծնել է և որթի տակից մի նապաստակ է փախչում. մի աղուէս, որ խաղող է ուտում և մի որսորդ, որ իւր որսորդական շունը աղուէսի վրայ է արձակում, մի մարդ՝ գառը ուսին, երեք թռչնիկներ խաղողի որթի վրայ

նստած, մի մարդ և մի արջ կուռելիս, մարդը դաշոյնը խրել է արջի փորը, երկու մարդկային գլուխներ ընկած են ճիւղերի մէջ, իսկ սրանց մօտ մի չոքած մարդ՝ ձեռները վերև պարզած, երկու թռչուն, մէջ տեղը մի ծաղկեփունջ։ Մի մարդ ծալապատիկ նըստած՝ ձեռները պարզել է խաղողի ողկոյզին, սրա մօտ մի տղայ ոտները պարզած կանգնած է և նայում է մի արջի, որ խաղող է ուտում։ Միւս կողմն էլ մի որսորդ պարսապիկ է արձակում մի առիւծի վրայ։ Մի քիչ հեռու երկու թռչուն կտուց կացի են տուել, մի մատակ գոմէշ ծիծ է տալիս իւր հորթիկին, և մի մարդ, որ բռնել է մի կոզի եղջիւրից։

Այժմ անցնենք միւս բարձրաբանդակներին, որոնց մեծադոյն մասը կրօնական են.

Արևելեան պատի գրեթէ կենդրոնում, ներսանկուածների վերև բողբոջ կամարների միացման տեղում մի շրջանակի մէջ քանդակուած է Ադամը՝ մատը պարզած դիրքով, և սրա երկու կողմում գրուած է. «Եւ կոչեաց Ադամ անուանս ամենայն անասնոց և զազանաց և կարծես իբր բացատրութիւն այս խօսքերի՝ Ադամի երկու կողմը քանդակուած են «ամենայն անասունը և զազանք և սրանք ախման շատ են, որ մի շարքով շարուած են եկեղեցու չորս պատի վրայ էլ։ Սրանցից շատ շատերը ոչ թէ բարձրաքանդակ, այլ կիսարձաններ են, մօտ կէս մետրաչափ դուրս ցցուած պատից։ Եթէ սկսենք դիտել Ադամի ձախ կողմից՝ կը նկատենք.— առիւծ, գայլ, արջ, ընձուխտ, վայրի ցուլ, գայլ, եզ, եղնիկ, խոյ, ոչխար, գոմէշ, ձի, շորի, ուղտ, հնդկահաւ, բազէ, արծիւ, սիրամարդ, փասիան և այլն։

Այժմ անցնենք այն բարձրաքանդակներին, որ գտնուում են խաղողի և նուան երիզների միջև։

Հիւսիսային պատի լուսամտի աջ կողմում քանդակուած է կենաց ծառը, որի բնին փաթաթուած է զազանի թաթերով օժտուած օձը, և խօսում է իւր առջև չոքած Եւայի հետ։ Մի քիչ հեռու, լուսամտի ձախ կողմում քանդակուած են Ադամ և Եւայի՝ մօտ մէկ ու կէս մետրաչափ բարձրաքանդակները, կենաց ծառի երկու կողմը կանգնած։ Եւան ուտում է բարւոյ և չարի գիտութեան խնձորը և յորդորում Ադամին՝ իւր օրինակին հետեւելու։

Նոյն պատի վրայ կայ նաև Սամսոնի երկու մետր բարձրութեան բարձրաքանդակը, աջ ձեռում բռնած փղոտացու գլուխը՝ մազերից։ Սրա մօտ Եղեկիէլ մարգարէն, որի աջ կողմից մի ուրիշը, իսկ բարձր, շրջանակների մէջ երեք կիսարձաններ։ Փոքր ինչ հեռու դարձեալ Սամսոնը, որ սուրն առիւծի երախն է խը-

րում, սրանից վերև երկու աքաղաղ կուռում են, իսկ ներքև կանգնած է մի մարգագլուխ, թևաւոր թռչուն:

Հիւսիսային պատի աջ կողմում Ամովս մարգարէի, ս. Կիրակոսի և մի այլ սրբի կիսարձաններ շրջանակներով, որոնց ներքև ս. Թէոդորոս, Ս. Սարգիս և ս. Կէորդ, երեքն էլ ձիաւոր, առաջինն սպանում է մի վիշապ, երկրորդը՝ մի յովազ, իսկ երրորդը՝ ձեռներն ու ոտները կապուած մի մարդ:

Հիւսիսային պատի ձախ կողմում կան երկու խոյ, կուրծք կրծքի տուած և գլուխները հակառակ կողմ դարձրած: Սրանց ներքև կայ մի չալմաւոր և ֆարաշով մարդու ամբողջական բարձրաբանդակ, երկու ցուցամտտիւրը պարզած, աջ կողմում մի ուղտ: Սրա մասին աւանդաբար պատմում են, թէ Մահմէդի բարձրաբանդակն է, պատուիրում է իւր հաւատացեալներին չմասել այս եկեղեցուն: Այս «Մահմէդի» ձախ կողմում կանգնած է Յսայէ մարգարէն, իսկ աջ կողմում, ուղտից ներքև, մի արծիւ՝ մագիլներում մի նապաստակ բռնած, մի քիչ ցած՝ երկու հնդկահաւ, վզերը միմեանց փաթաթած և կտուցները միմեանց յենած:

Արևելեան պատի երկու ներսանկուածների միջև բացուող պատուհանի գլխին բոլորում է ողկոյզի քանդակներից բաղկացած մի կիսաբոլոր կամար, իսկ աջ ու ձախ կողմերին մի մի սրբի, թերևս Թադէոս և Բարդուղիմէոս առաքեալների բարձրաքանդակ: Սրանց ներքև մի առիւծ, մի յովազ և մի եղնիկ: Սրանցից աջ, մի կլոր շրջանակի մէջ քանդակուած է մի կիսաբաձան, աջ կողմում Յովհաննէս Մկրտչի, ձախում ս. Գրիգոր Լուսաւորչի բարձրաքանդակները, իսկ սրանց ոտների մօտ մի առիւծ:

Ձախ ներսանկուածից դէպի ձախ քանդակուած է Նղիա մարգարէն, առջևում մի կին չոքած. գլխի վերև երկու կիսարձաններ, մի քիչ հեռու մի ուրիշ սրբի բարձրաքանդակ, ձեռին մի թերթ բռնած:

Հարաւային պատի աջ կողմում. Հեղի քահանայի անդրին, Սաւուղ թագաւորի ամբողջական բարձրաքանդակը, որի վերև Սամուէլ մարգարէի կիսարձանը շրջանակում, սրանց հանդէպ Դաւիթ մարգարէն պարսատիկը ձեռին, մաղախն ուսին, առջևում կանգնած Գողիաթը երկու մետր բարձրութեան, սուրը աջ ձեռին, վահանը կրծքին: Իսկ այս երկուսի միջև մի այծ հանգիստ քնած:

Դաւիթ մարգարէի կեանքը քանդակուած է նաև հիւսիսային պատի ձախ կողմը. այստեղ Դաւիթ մարգարէն պատառում է մի առիւծի հրախ, որից վերև քանդակուած է մի խոյ, մի քիչ հե-

գու մի յովազ, որ պատահում է մի այծ, սրանից էլ վերև մի արջ, որ խաղող է ուտում, մի քիչ էլ հեռու դարձեալ Դաւիթ մարգարէն նիգակը խրում է մի առիւծի կուրծք, իսկ սրանից էլ Վերև երկու առիւծ՝ յետոյք յետոյքի յենած և գլխները միմեանց դարձրած, աւելի բարձր՝ մի աղուէս, որ փախչում է:

Հարաւային պատի ձախ կողմում. Աբրահամը դնում է Իսահակին, մի խոյ կախուած է ծառից և Տիրոջ աջը ցոյց է տալիս խոյը Աբրահամին. փոքր ինչ հեռու երկու նապաստակ մի թուփ են. կրճում, մի հրեշտակ թևատարած կանգնած է, Քրիստոս. աթոռի վրայ նստած է, որի վերև կախուած է Յովէլ մարգարէի կիսարձանը շրջանակով. մի քիչ հեռու Աստուածածինը՝ Յիսուս գրկում, կողքերին Դարբիէլ և Միքայէլ հրեշտակապետները, մի քիչ հեռու մի այծեամ, որի ոտների տակ երկու թռչուն՝ կտուցներում մի օդակ. բռնած: Նոյն, հարաւային պատի ձախ կողմում քանդակուած է Յովնան մարգարէի նաւը, տակը կէտ ձուկը, փոքր ինչ հեռու կետը փսխում է Յովնանին. Յովնանը գգմենու տակ քնած, Յովնան քարոզելիս, Նինուէի թագաւորը բարձների վրայ նստած, չորս կանայք ձեռները երեսներին դրած ողբում են:

Յովնանի նաւի վերև կան Ստեփաննոս Նախավկայի, Սոփոնիասի, Աղարիա մարգարէի և մի այլ սրբի կիսարձան, որի պնունը չէ գրուած: Այս բոլոր կիսարձաններն էլ պատած են շրջանակներով:

Դմբէթը տասնևվեց անկիւնանի է, զարդարուած ութ պատուհանով, որոնց վրայ բոլորում են ծաղիկների և կաքանների քանդակներով գեղազարդուած կամարներ. Քանդակների մի գեղեցիկ երկդ բոլորում է հիմքի մօտ, իսկ վերին. մասում, քիւրի տակ, փոքրիկ բարձրաքանդակների մի մեծ շարք պատում է ամբողջ գմբէթը, այսպէս՝ արևելեան կողմում կայ մի նապաստակ, մի շուն, մի խոզ, մի էշ, մի առիւծ, մի կով, մի առիւծ, մի գառ, մի շուն, մի առիւծ, 2 խոյ՝ գլուխ գլխի տուած, մի թռչուն, մի ձի, մի առիւծ, մի խոյ, մի նապաստակ, մի աղուէս. հարաւից՝ մի նապաստակ, մի շուն, մի այծեամ, մի առիւծ, մի նապաստակ. Արևմուտքից՝ մարդու երկու գլուխ, մի նապաստակ, մի առիւծ, երկու այծեամ, մարդու 2 գլուխ, երկու նապաստակ, մի այծեամ, մի առիւծ, մի նապաստակ, մի յովազ. հիւսիսային կողմում՝ մի ճագար, մի շուն, մարդու մի թագակապ գլուխ, մի առիւծ, մի նապաստակ, մի կով, մի մարդու գլուխ, մի շուն, մի առիւծ:

Չանգապատունը դնւում է հարաւային դռան առջև: Չորս քառանկիւնի սիւնների վրայ բոլորում են պայտաձև կամարներ,

որոնց վրայ կրկին բարձրանում են նոյնպիսի սիւներ, ունենալով նմանօրինակ կամարներ: Վերջիններիս վրայ հանգչում են վեց կլոր սիւներ, կրելով վեց անկիւնանի մի զմէջ, որից կախուած են երկու զանգակ:

Գաւիթը հասարակ շէնք է, և դժբախտաբար ծածկել է եկեղեցու արևմտեան ճակատի երկար արձանագրութիւնը: Չորս քառանկիւնի ամբողջական և տաս կիսասիւնների վրայ բոլորում են պայտածակ կամարներ, պահելով կամարակապ ձեղունքը: Ունի երկու հասարակ դուռ և 9 փոքրիկ և նեղ պատուհան:

Ս. Խաչի հիւսիսային դռան հանգէպ ևս շինուած են երկու փոքրիկ, հասարակ, կամարակապ մատուռներ, որոնց մինում դրուած է Մեռնի կաթսան, իսկ միւսը ծառայում է որպէս աւանդատուն, ուր զգեստաւորուած է քահանան, որովհետև եկեղեցու միջի աջակողմեան խորանում պահուած է Կենաց փայտը, իսկ ձախակողմեանում եկեղեցական իրեր և մեռնի վերաբերեալ նիւթեր, որոնց համար առանձին առանձին խորշեր են շինուած պատի մէջ:

Եկեղեցու երկարութիւնն է 15, 40 մետր, լայնութիւնը 12, 60 մետր, բարձրութիւնը մօտ 20 մետր. կողակի երկարութիւնն է 4, 10 մետր, խորութիւնը 4, 30 մետր. երկու կողքի բոլորածակ թևերի երկար. է 3, 35 մետր, խորութիւնը 2, 55 մետր. արևմտեան խորշի երկարութիւնն է 3, 35 մետր, խորութիւնը 3, 65 մետր. խորանների երկարութիւնն է 3, 60 մետր, լայնութիւնը 1, 10 մետր:

Կզդու արևելահիւսիսային ծայրում, լեզուած և հրուանդանի վրայ, ուր դեռ ևս մնում են Գազկի շինած աշտարակի կիսաւեր պարիսպները, կայ նաև մի փոքրիկ մատուռ, որ աւանդօրէն համարուած է Գազկի ամուսին՝ Թամար Թազուհու աղօթատեղին, ուր և, ասուած է, թէ ամփոփուած է Յովհաննէս Զ. Դրասխանաւերացի պատմաբան կաթողիկոսի մարմինը:

Ս. Խաչ եկեղեցու հարաւ-արևելեան կողմում կայ ս. Ստեփանոս անունով մի կիսաւեր, փոքրիկ եկեղեցի, որ շինուել է 1293 թուին Ստեփաննոս կաթողիկոսի ժամանակ Հոռոմշահի որդի Սարգսի և Ստեփաննոսի ծախքով:

Կզդու արևելահարաւային ծայրում ևս կայ երկու մատուռներ, մինը ս. Գէորգ, միւսը թերևս ս. Աստուածածին անունով, որ այժմ կոչուած է Կարմիր եկեղեցի, որովհետև կարմիր քարից է շինուած:

Ս. Խաչ եկեղեցու մեծ մասամբ արևելեան կողմը զտնւում են Աղթամարայ կաթողիկոսների շիրիմները, որոնց տապանա-

քարերը ներկայացնում են քառանկիւնի մի քար՝ ծայրին մի խաչքար կանգնեցրած:

ԱՐԱՄԱԳՐՈՒՅԻՆԵՐ

Աղթամարի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու դռան ճակատին.

ԶԽԻ (=1293)

Ի հայրապետութեան Տոն Ստեփանոսի շինեցաւ եկեղեցիս ծախիւք սրբասնեալ կրանատորացն Սարգսի եւ Ստեփանոսի որդեացն Հոռոմշաշի յարդար վաստակոց իւրեանց. կատարեցաւ յիշատակ հոգւոց իւրեանց եւ ծնողացն եւ ազգականացն. որք հանդիպիք յիշեցէք 'ի Բս.

Աղթամարի դարպասի հարաւային դռան ճակատին.

Ի ՌՄԺԲ. ԹՎԻՆ Հայոց (=1763) եւ շնորհօքն Բսի շինեցաւ դարպասս ձեռամբ Թումայի կաթողիկոսի Աղթամարայ, որք աղօթէք տուք զողորմիս:

Ս. Խաչ եկեղեցու խաչկալի վրայ.

Ի հայրապետութեան սրբոյ աթոռոյս Տոն Գրիգորի կաթողիկոսի շնորհօք Տոն մերոյ Եսի կառուցի խաչկալս արդեամբք Աղթամարայ մեծի եւ փոքու եւ քաղակաւից ոսկերչոնց եւ աշխատութեամբ եւ մասնակցութեամբ Տեառն Սահակայ վարդապետի յարքերոցսյ. որք պատահիք լի քերանով Ած ողորմի ասացէք նոցա. Ի ԹՎՈՂ հայոց Ռ.Մ.Ե. ամէն. (=1756)

Սղթամարի արեւմտեան դռան ճակատին.

Եւնորհօքն Բի. շինեցաւ գաւիթս ի ԹՎԻՆ ՌՄԺԲ (=1803) արդեամբ Թումա կաթողիկոսին ու ձեռամբ ոստնեցի ուստա Նախապետին ու ոէս Թաթոսին, որք կարդայք տուք զողորմին:

Վեհարանի դռան ճակատին.

Վեհարանս եւ դպրոցս նոր հիմանց կանգնեալ ձօնեմ ըազմակալօտ իմ ազգին. ի կայսրութեան ինքնակալին օսմանեան Համիտ երկրորդ վեհապետին. յաղթական թէպէտ.

եռանդ սիրոյս վաղուց ստիպէր, քայց զքաղմունք իմ հոծ գործով ոչ ներէր, քան զամէն ինչ նուիրական էր հոգւոյս, ընդ շինութեանց զբարոյական առեալ լոյս, ուսումնասէր մանկամբ հայոց ջանալ միշտ, զիմ սգակիր ժողովրդն սն ջնջել վիշտ. Տէր Խաչատուր կաթողիկոս Ռշտունցի, ձեր աղօթից կարօտ ծառայ Յիստաի:

Վերնայարկ սենեակների հակառին.

Սենեակք այսոքիկ հիմանց նորոգի ջանիւք Յակոբայ եպիս. ընիկ Խիզանցի Խարխոյ գիւղացի. քնակողք 'ի ամա միշտ տուք զողորմի. թվ. ՌՅԻԲ. (=1873)

Ջանգակատան վրայ.

Շինեցաւ զանգակատունս արդեամբք աստուածաւոր իշխանացն Ախիջան եւ Դեորգ աղայիցն յանուն սբ. Համբարձման ի յիշատակ ննջեցելոցն եւ կենդանեացն:

Ս. Խաչ եկեղեցու ձախակողմեան աւանդատան մի կողմում.

... դարուն կտակի իմով ձեռամբ Դազկա հաց արքայիս...

Ս. Խաչ եկեղեցու հարաւային կողմը, դրսից, տանիքի մօտ.

...խարհակալ թագաւորութե... հայկազեան...ցի զգումքէթ...Հայոց:

Տ ա պ ա ն ա գ ի Ր Ե Ե ր

Կղզու ափին ընկած մի տապանաքարի վրայ.

'ի թվին 27Է. (=1348) վախճանեցաւ աղքատասէր հայրապետն Ստեփանոս կաթողիկոս ամենայն Հայոց. ազգաւ Արծրունի. Այ ողորմութիւն աթոռակից արասցէ զնա սըրբոց հայրապետացն. ամէն.

Թ վ. Պ Ժ Գ. (=1364) Հայոց կաթողիկոս Տոն Զաքարեայ կարողութեամբ Այ եւ աջողութեամբ նորին կանգնեցի չխաշս քարեխաւ առ Ած հոգսյ իմոյ, որք երկիրպազանէք յիշեցէք ի Բս Յս.

...Գուտմի բէգ եւ զկողակիցն Մէլիք խաթուն յիշեցէք
ի Բս. Թվ. Պիծ. (=1376)

Թվ. ՊՂԳ. (=1444) Ես Տր Զաքարիա կաթողիկոս
կանգնեցի խոսչս բարեխաւս առ Ած սակս փրկութեան Մե-
լեք Ստեփանոսի եւ խաթուն Մէլիքին ծընաւդացն Տոտ-
շահ բէկի Տովլաթ շային Ասլան բէկին որ երկիրապազանէք
յիշեցէք ի Բս.

Սրազան յակուցեալ Պետրոս կաթողիկոս. Թվ. Ռժ
ԺԹ. (=1660).

Ով սուրբ Նշան տէրումական սեղան զառին զենման,
ըարեխաւսեա ի մեծ ատեան, վասն Թումայ կաթողիկոսին
եւ ծնողաց..... Թվ. ՌՄԼ. (=1781).

Ի յայս զուրս անձուկ անփոփի ժարմին անուն անան-
փոյի Մարկոսի վեհին, սիրելի ազգին 'իսէր հայ ազին ե-
ղեալ անձնուէր սիրով մտաղիւր 1788.

Կարապետ կաթողիկոս. ՌՄԽԸ. (=1799)

Խաչս ըարեխաւս առ Ած վասն փրկութեան հոգւոյն
Խաչապուր կաթողիկոսին Թվ. ՌՄԳԳ ին. (=1814)

Խաչս ըարեխոս է առ Ած վասն փրկութեան Յոհանէս
կաթողիկոսին, Թվ. ՌՄՀԴ. (=1825)

Խաչս ըարեխոս է առ Ած վս փրկութեան Յոհանէս
կաթողիկոսին ՌՄՂԲ. (=1843).

Խաչս ըարեխոս առ Միածին,
Սակս փրկութեան հոտապետին,
Վեհ Խաչատրոյ սրբազանին,
Որ փոխեցաւ առ Տէր յերկին.
'Ի մի հազար եռ հարիւրին,
Հայոց մեծաց թուականին.
Յունիս ամսոյ երկտասնեկին.

Օծեալ 1893 սեպ. 12.

Խաւար շիրմիս, իմ սիրուն այցելու, առնել քեզ վրէտիցս ո՞ր չունիմ լեզու, չուառ ի զան տունս քէկեալ նիզակաց ազգիս դառն ցատոց հեծութեանի քոց տոչորեալ հայրապետն եմ Ռշտունի, որ Խաչատուր ամծա խաչին զոհեցի փսեալ շինութեանց փունջս զանազան քամեալ խաչս եւ աջս հինսի թանգարան կաթսայ ս. իտոյն, աղանին օծման անտարանս, թանգ շուրջառ, զաւազան թողեալ յիշատակ, նուէր տաճարիս, ունէի դեռ նոր զործոց տենչս ի յիւարդարեւ ք. Համիդ վեր սուլթան կոչեաց զիս ի փառս յառաջինս նըշան, ի մեծ զարմանքս զահիս Արծրունեան. կեանքս, խիղճս եւ հոգիս այլ սոքօք չլցան ու հողմովք ժանդից հառաչքս ոչ շիջան սէրս յոյսս ի Յիսուս՝ քաժինս այս տապան:

Ես Թումայ կաթողիկոս հայոց կանգնեցի զխաչս քարեխաւ առ Ած եղբաւրն իմոյ պարոն Աշոտին եւ որք երկիր պազանէք յիշեցէք ի քս. զմեղապարտ Վարդանս զկազմող սորա յիշեցէք ի քս:

Ես Տր Փիլիպոս կանգնեցի խաչս քարեխաւ առ Ած կենակցին. իմոյ Գինէի և որդոց իմոյ Խաչատրուն եւ Միքայէլին որ յայսմ աւուր փոխեցաւ առ Ած եւ եթող ինձ սուք անմխիթար. որք երկրպազանէք յիշեցէք ի քս. *)

*) Ս. Խաչ Վանքի այժմեան միաբանութեան մասին տես Տեղագրական բաժնում, Աղթամարայ տան կաթողիկոսութեան պատմութեան մէջ, Վանքի ձեռագիրների մասին՝ Ձեռագրների բաժնում և մասունքների ու եկեղեցական սպասների մասին նըշանաւոր Վանքերի նկարագրութեան վերջում: